

Wie participeert niet?

Deelname van ouderen aan verschillende domeinen van het maatschappelijk leven

Jo Noppe, Guy Pauwels & Dirk Moons

Studiedienst van de Vlaamse Regering

D/2012/3241/382

Samenvatting

Dit webartikel is het eerste in een reeks SVR-webartikels over de participatie van kansengroepen op verschillende domeinen van het maatschappelijke leven. Deze reeks bouwt voort op het SVR-rapport 'Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen', verschenen in 2007 (Pauwels & Pickery, 2007). In dit eerste webartikel wordt ingegaan op de participatie van de Vlaamse ouderen. In volgende webartikels komt de participatie van onder meer personen met een handicap, alleenstaanden en alleenstaande ouders, laaggeschoolden, personen met een laag inkomen en niet-werkenden aan bod.

Uit de gepresenteerde cijfers blijkt als eerste dat 55-plussers op nagenoeg alle onderzochte levensdomeinen (de sociale contacten uitgezonderd) minder participeren dan de andere leeftijdsgroepen, zelfs als rekening wordt gehouden met een hele reeks andere achtergrondvariabelen. Tegelijk bestaan er ook binnen de groep van de 55-plussers grote participatieverschillen. Die gaan nagenoeg allemaal in dezelfde richting. Hoe ouder, hoe minder men participeert. Oudere mannen participeren meer dan oudere vrouwen, hoger opgeleide ouderen meer dan lager opgeleide ouderen, ouderen zonder een functiebeperking meer dan ouderen met een functiebeperking, ouderen die samenwonen met een partner meer dan zij die alleen wonen, ouderen met een hoger huishoudinkomen meer dan ouderen met een lager inkomen en ouderen die eigenaar zijn meer dan oudere huurders.

Inleiding

In 2007 schreven Guy Pauwels en Jan Pickery een SVR-rapport over de participatie van verschillende kansengroepen: 'Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen' (Pauwels & Pickery, 2007). De bevindingen van dit rapport werden veelvuldig gebruikt in beleidsnota's, beleidsbrieven en andere beleidsrelevante publicaties van de Vlaamse overheid.

We zijn nu 5 jaar verder en er zijn ondertussen heel wat nieuwe data beschikbaar. Daarom werd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) het plan opgevat om in een aparte reeks SVR-webartikels onder de titel 'Wie participeert niet?' deze nieuwe gegevens te presenteren en te analyseren. In elk webartikel wordt de focus gericht op één bepaalde kansengroep (onder meer ouderen, personen met een handicap, alleenstaanden en alleenstaande ouders, laaggeschoolden, personen met een laag inkomen en niet-werkenden). De bedoeling is om vooral gebruik te maken van de resultaten van de 'Sociaal en Culturele Verschuivingen Survey' (SCV-survey), waar nodig en zinvol aangevuld met andere datasets.

De SCV-survey van de Studiedienst van de Vlaamse Regering peilt jaarlijks bij een representatieve steekproef van Vlamingen van 18 jaar en ouder (ca. 1.500 personen) naar

opvattingen, overtuigingen en gedragingen rond diverse maatschappelijke en beleidsrelevante thema's. Op basis hiervan kunnen statistisch betrouwbare uitspraken worden gedaan, althans als de omvang van de steekproef voldoende groot is. Op dit vlak stelt zich in het licht van de specifieke focus van deze webartikelenreeks mogelijk een probleem. Aangezien er telkens ingezoomd wordt op de situatie van één specifieke kansengroep bestaat het risico dat de steekproefomvang te klein wordt. Om dat probleem te verhelpen, zijn de in deze webartikelenreeks gerapporteerde en geanalyseerde SCV-resultaten gebaseerd op een databestand waarin de 3 meest recente jaargangen van de SCV-survey werden samengevoegd (gepooled). Op deze manier wordt een dataset gecreëerd die wel voldoende groot is om veralgemeenbare uitspraken te doen over de situatie van de kansengroep in kwestie.

Er wordt in deze webartikelenreeks telkens eenzelfde format en opbouw gebruikt. Eerst worden per levensdomein de meest recente gegevens gepresenteerd over de positie van de kansengroep. Verder wordt nagegaan of er binnen de kansengroep zelf opvallende verschillen bestaan tussen bepaalde deelgroepen. Daarbij worden telkens dezelfde achtergrondvariabelen in rekening gebracht als in het SVR-rapport van Pauwels en Pickery (2007): leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, het al dan niet hebben van een functiebeperking, huishoudinkomen en huishoudtype. Omwille van het feit dat het huishoudinkomen bij ouderen meer dan bij andere leeftijdsgroepen een onvolledige benadering vormt van het werkelijke welvaartsniveau van het huishouden (Cantillon e.a., 2009) - het huishoudinkomen houdt geen rekening met het eventueel opgebouwde vermogen - wordt deze lijst van achtergrondvariabelen in dit webartikel over ouderen nog aangevuld met de bewonerstitel van het huishouden (eigenaar of huurder). De bewonerstitel wordt daarbij gezien als een bijkomende aanduiding (proxy) van het welvaartsniveau van het gezin.

Er wordt ook telkens nagegaan of de situatie van de kansengroep in positieve of negatieve zin geëvolueerd is tegenover de situatie beschreven in het SVR-rapport van Pauwels en Pickery (2007). In de uitleiding van het webartikel wordt ten slotte ingegaan op de aanwezigheid van gecumuleerde niet-participatie over de verschillende levensdomeinen heen.

Participatie wordt hier begrepen als een activiteit van het individu, een door een persoon gesteld gedrag. Iemands politieke interesse komt bijvoorbeeld niet aan bod, het gedrag dat daaruit voortkomt (deelname aan activiteiten gericht op het beïnvloeden van de politieke beleidsvoering) wel.

De keuze van de vormen van participatie die in deze webartikelenreeks aan bod zullen komen, is gebaseerd op de verwijzingen naar participatie van kansengroepen in het Pact 2020.¹ Zo wordt in doelstelling 2 van dat Pact verwezen naar de evenredige arbeidsdeelname van kansengroepen, hun deelname aan cultuur, sport, het verenigingsleven, hun internetgebruik en politieke participatie en hun sociale contacten.

Het ligt voor de hand dat we in het 'Europees Jaar van actief ouder worden en solidariteit tussen de generaties' de webartikelenreeks openen met een artikel over de participatie van ouderen.

Vlaanderen kleurt langzaam grijs en wit. Begin 2011 was 18% van de bevolking 65 jaar of ouder, 5% was 80 jaar of ouder. In 1991 was dat nog respectievelijk 14% en 3%. Verwacht wordt dat deze groepen in 2020 goed zullen zijn voor respectievelijk 20% en 6% van de Vlaamse bevolking. Een aanzienlijke groep dus die de Vlaamse Regering zo lang als mogelijk actief in de maatschappij wil betrekken. Het Vlaamse ouderenbeleid heeft daarom als doel de maatschappij zo in te richten dat iedereen - ook de ouderen - er zich maximaal in thuis voelt, zich gewaardeerd voelt en er zinvol aan kan bijdragen (Vandeurzen, 2009). Vanuit deze visie werd het Vlaamse Ouderenbeleidsplan 2010-2014 opgesteld in overleg met de ouderen zelf en hun organisaties. Daarin wordt aangegeven dat het Vlaamse ouderenbeleid wil bijdragen tot de participatie, ontplooiing en ontwikkeling van alle ouderen, zowel in individueel als in collectief verband (Vandeurzen, 2010).

¹ Op 20 januari 2009 keurden de Vlaamse Regering, de sociale partners, de middenveldorganisaties en de Vlaamse administratie het Pact 2020 goed. Hierin worden voor vijf beleidsdomeinen twintig ambitieuze doelstellingen geformuleerd om van Vlaanderen tegen 2020 op economisch, sociaal en ecologisch vlak een topregio te maken. Zie: <http://www.vlaandereninactie.be>.

Ook internationaal wordt de laatste jaren sterk ingezet op de deelname van ouderen aan het maatschappelijk leven. Het Internationaal Actieplan over Vergrijzing van de Verenigde Naties (2002) stelt dat ouderen moeten kunnen deelnemen aan het maatschappelijk ontwikkelingsproces en er ook de vruchten van moeten kunnen plukken. En met het 'Europees Jaar van actief ouder worden en solidariteit tussen de generaties' zet ook de Europese Unie het belang van participatie door ouderen nog eens extra in de verf.

Verscheidende beleidsteksten en studies over ouderen gebruiken een andere leeftijdsgrens voor de afbakening van deze groep.² In dit webartikel wordt, net als in het Pact 2020, gefocust op de personen van 55 jaar en ouder. Dat is een relatief lage leeftijdsgrens maar heeft als voordeel dat zo ook de arbeidsdeelname van ouderen op een zinvolle manier in beeld kan worden gebracht. Bovendien komt deze grens overeen met diegene die gebruikt werd in het SVR-rapport van 2007 wat het mogelijk maakt om over de tijd heen te vergelijken. Bovendien wordt ook telkens de opsplitsing gemaakt tussen personen van 55 tot 65 jaar, van 65 tot 75 jaar en van 75 jaar en ouder waardoor de leeftijdsverschillen binnen deze brede groep voldoende aan bod komen.

1. Deelname aan het verenigingsleven

De deelname aan activiteiten van verenigingen wordt algemeen beschouwd als een belangrijk aspect van maatschappelijke participatie. Er worden heel wat positieve effecten van verwacht, zowel voor het individu zelf als voor de samenleving (Bral e.a., 2011). Men gaat ervan uit dat een individu door deel te nemen aan het verenigingsleven zijn sociaal kapitaal kan verhogen en zo zijn positie op verschillende domeinen van de samenleving (job, inkomen, ...). Op maatschappelijk vlak wordt het verenigingsleven een belangrijke rol toegedicht in het opwerpen van een dam tegen het opkomend maatschappelijk wantrouwen. Van deelname aan het verenigingsleven wordt verwacht dat het zorgt voor meer onderling vertrouwen en sociale verbondenheid. De Vlaamse overheid tracht het verenigingsleven dan ook te stimuleren. Tegelijk worden van het verenigingsleven extra inspanningen verwacht om alle lagen van de bevolking zo maximaal mogelijk te bereiken.

De SCV-survey peilt naar actief lidmaatschap in het verenigingsleven op basis van een uitgebreide lijst verenigingen. Een actief lid is iemand die zelf aangeeft aan de activiteiten van een vereniging deel te nemen of er een bestuursfunctie te vervullen.

De helft van de Vlamingen van 18 jaar en ouder is actief lid van minstens één vereniging. Dat aandeel ligt het hoogst bij de 18- tot 24-jarigen en het laagst bij de 55-plussers (tabel 1). Het bivariate effect van leeftijd op de deelname aan het verenigingsleven blijft overeind in een multivariate analyse met andere achtergrondvariabelen (geslacht, opleidingsniveau, het al dan niet hebben van een functiebeperking, huishoudinkomen, huishoudtype en bewonerstitel). Dat betekent dat als we deze andere factoren constant houden, ouderen nog steeds minder participeren aan het verenigingsleven dan jongeren.

² In het Woonzorgdecreet van 13 maart 2009 richt de ouderenzorg zich specifiek op de levenskwaliteit van gebruikers van 65 jaar en ouder. Het Decreet van 30 april 2004 houdende de stimulering van een inclusief Vlaams ouderenbeleid en de beleidsparticipatie van ouderen, beschouwt een oudere als een persoon die de leeftijd van 60 jaar bereikt heeft.

Tabel 1 Actieve deelname aan verenigingen, naar leeftijd (in %)

Leeftijd	% dat actief lid is van minstens 1 vereniging
18-24 jaar	58,4
25-34 jaar	49,2
35-44 jaar	52,8
45-54 jaar	51,9
55-plus	44,9
18-55-plus	49,5

$\chi^2 = 32,4$; $df = 4$; $p < 0,001$; $N = 4.256$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Tabel 2 Actieve deelname aan verenigingen bij 55-plussers (in %), bivariate analyses

	% dat actief lid is van minstens 1 vereniging
Totaal (N = 1.464)	44,9
Leeftijd	***
55-64 jaar	48,9
65-74 jaar	46,8
75-plus	37,7
Geslacht	***
Man	50,0
Vrouw	40,6
Opleidingsniveau	***
Laag	36,2
Midden	53,4
Hoog	62,0
Functiebeperving	***
Ja	38,2
Nee	48,1
Huishoudtype	***
Met partner	49,3
Alleenstaande	36,1
Andere	27,7
Equivalent huishoudinkomen	***
Laagste kwintiel	38,3
2 ^{de} kwintiel	42,4
3 ^{de} kwintiel	43,5
4 ^{de} kwintiel	52,9
Hoogste kwintiel	62,1
Bewonerstitel	***
Eigenaar	48,7
Huurder	28,0

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Beschouwen we enkel de 55-plussers dan is er sprake van een behoorlijk participatieverschil tussen bepaalde groepen ouderen (tabel 2). De actieve deelname aan het verenigingsleven ligt significant hoger bij jongere ouderen, bij oudere mannen, bij hogeropgeleide ouderen, bij ouderen die geen last hebben van een functiebeperking³, bij ouderen die samenwonen met een partner, bij ouderen met een hoger inkomen en bij oudere eigenaars.

Een aantal van deze achtergrondvariabelen hangt samen: het al dan niet hebben van een functiebeperking hangt samen met de leeftijd, het al dan niet eigenaar zijn van de woning hangt samen met het inkomen,... Om het unieke effect van de verschillende achtergrondvariabelen na te gaan, werden ze in een multivariaat model opgenomen. Daaruit blijkt dat vooral het opleidingsniveau en de bewonerstitel en in mindere mate ook het huishoudtype de verschillen in participatie bij de 55-plussers verklaren. Enkel bij deze achtergrondvariabelen blijft het gevonden bivariate verschil ook overeind in een multivariate analyse (niet in tabel).

Tussen 2006 en de periode 2009-2011 is de actieve participatie van de 55-plussers aan het verenigingsleven gedaald van 48% tot 45%. Deze daling is echter niet significant. Bij de totale volwassen bevolking is er in dezelfde periode wel sprake van een significante daling van de participatie aan het verenigingsleven.

2. Sociale contacten

In deze paragraaf komen de niet-geformaliseerde sociale contacten van de Vlaamse ouderen aan bod: contacten met familie, buren, vrienden en kennissen. In de literatuur wordt beduidend minder aandacht besteed aan dergelijke participatie in informele sociale netwerken in vergelijking met participatie in formele netwerken (zoals verenigingen). Nochtans hebben ook informele contacten positieve gevolgen, onder meer op het vlak van sociale vaardigheden en fysieke en mentale gezondheid (Bral e.a., 2011). Het is dan ook weinig verwonderlijk dat de Vlaamse Regering wil dat de Vlamingen in 2020 “intense sociale contacten” hebben (Pact 2020, doelstelling 2.3).

In de SCV-survey wordt jaarlijks gevraagd hoe dikwijls men een praatje maakt met de buren en hoe dikwijls men niet-thuiswonende familie en vrienden of kennissen ontmoet. 7 op de 10 volwassen Vlamingen maakt minstens wekelijks een praatje met de buren, 6,5 op de 10 ontmoet minstens wekelijks niet-inwonende familieleden en 6 op de 10 ontmoet minstens wekelijks vrienden of kennissen (tabel 3). De sociale contacten variëren naar leeftijd. Daarbij valt op dat de contacten met buren en de contacten met vrienden elkaars spiegelbeeld vormen. Terwijl de contacten met buren sterk toenemen met de leeftijd, nemen de contacten met vrienden bijna even sterk af. De ontmoetingen met familieleden nemen geleidelijk toe met de leeftijd (met uitzondering van de groep tussen 45 en 55 jaar), maar de verschillen tussen de leeftijdsgroepen zijn hier minder groot dan bij de 2 andere vormen van sociaal contact.

Het positieve bivariate effect van leeftijd op de contacten met buren en het negatieve effect van leeftijd op contacten met vrienden blijft overeind als ook het effect van de andere achtergrondvariabelen in rekening wordt gebracht. Als we alle andere factoren constant houden, hebben ouderen dus nog steeds meer contacten met buren en minder contacten met vrienden.

³ Personen met een functiebeperking zijn personen die zelf zeggen af en toe of voortdurend belemmerd te zijn in hun dagelijkse bezigheden door een langdurige ziekte, aandoening of handicap.

Tabel 3 Sociale contacten met buren, niet-inwonende familie en vrienden/kennissen, naar leeftijd (in %)

Leeftijd	% wekelijks praatje met buren	% wekelijks ontmoeten familie	% wekelijks ontmoeten vrienden
18-24 jaar	52,1	56,0	72,5
25-34 jaar	61,9	65,1	70,7
35-44 jaar	73,4	64,6	56,0
45-54 jaar	74,1	59,6	56,0
55-plus	78,6	69,1	52,7
18-55-plus	71,8	64,7	58,5
	$\chi^2 = 150,4; df = 4$	$\chi^2 = 36,7; df = 4$	$\chi^2 = 99,4; df = 4$
	$p < 0,001$	$p < 0,001$	$p < 0,001$

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; N = 4.256

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Verdere opdeling van de groep 55-plussers naar geslacht, leeftijd, opleiding, huishoudtype, huishoudinkomen en bewonerstitel geeft slechts een beperkt aantal significante verschillen (tabel 4).

Oudere mannen praten vaker met buren dan oudere vrouwen, oudere vrouwen ontmoeten vaker familieleden. Het significante bivariate verschil tussen oudere mannen en vrouwen op vlak van het ontmoeten van vrienden valt weg als ook de andere achtergrondvariabelen in rekening worden gebracht.

Het al dan niet hebben van een functiebeperking heeft enkel een significant effect op het praten met buren: ouderen zonder beperking doen dat vaker dan ouderen met een beperking.

55-plussers die samenwonen met een partner ontmoeten vaker niet-inwonende familieleden dan andere huishoudtypes. Ook bij het praten met de buren lijkt dat het geval, maar dit effect vervalt in een multivariaat model.

De bewonerstitel ten slotte is het enige achtergrondkenmerk dat op alle vormen van sociaal contact een significant effect heeft, ook als de andere achtergrondkenmerken mee in rekening worden gebracht. Oudere huurders scoren telkens minder goed dan oudere eigenaars.

Enkel bij de contacten met buren is er bij de 55-plussers sprake van een significante wijziging tussen 2006 en de periode 2009-2011. Het aandeel personen in deze leeftijdsgroep dat minstens wekelijks een praatje maakt met de buren is toegenomen van 75% tot 79%. Bij de totale volwassen bevolking is sprake van een nagenoeg even grote toename.

Tabel 4 Sociale contacten van 55-plussers (in %), bivariate analyses

	% wekelijks praatje met buren	% wekelijks ontmoeten familie	% wekelijks ontmoeten vrienden
Totaal (N = 1.699)	78,6	69,1	52,7
Leeftijd	ns	ns	ns
55-64 jaar	78,3	68,5	52,6
65-74 jaar	80,9	67,5	55,9
75-plus	76,6	71,4	49,7
Geslacht	**	**	*
Man	81,8	65,6	55,4
Vrouw	75,8	72,1	50,4
Opleidingsniveau	ns	ns	ns
Laag	79,7	71,1	52,3
Midden	76,4	67,2	52,0
Hoog	78,0	65,0	54,9
Functiebeperking	*	ns	ns
Ja	75,1	69,7	49,4
Nee	80,3	68,8	54,3
Huishoudtype	*	*	ns
Met partner	80,4	70,7	53,1
Alleenstaande	74,6	67,2	53,5
Andere	73,5	56,6	43,4
Equivalent huishoudinkomen	ns	ns	ns
Laagste kwintiel	78,5	72,0	50,7
2 ^{de} kwintiel	78,4	71,3	55,6
3 ^{de} kwintiel	80,8	64,2	49,5
4 ^{de} kwintiel	79,0	64,3	51,9
Hoogste kwintiel	76,2	69,9	54,9
Bewonerstitel	**	***	*
Eigenaar	80,0	71,1	54,0
Huurder	72,3	57,9	46,9

ns: niet significant; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

3. Politieke participatie

In een moderne samenleving wordt een behoorlijke mate van politieke participatie als een belangrijke voorwaarde gezien voor een goed functionerende democratie (Bral e.a., 2011). Een beperkte participatie of een afname ervan of het feit dat bepaalde groepen systematisch minder participeren dan andere groepen, wordt als negatief beschouwd. Daarbij wordt uitgegaan van de veronderstelling dat een beperkte of ongelijke politieke participatie ervoor zorgt dat vragen en eisen van (bepaalde groepen) burgers onvoldoende meegenomen worden in het beleid.

Met politieke participatie worden activiteiten bedoeld gericht op het beïnvloeden van de beleidsvoering. Die kunnen heel wat verschillende vormen aannemen en zijn in te delen in 2 grote groepen: geïnstitutionaliseerde en niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie. Geïnstitutionaliseerde politieke participatie wordt door de overheid of door de politieke elite zelf georganiseerd en verloopt via de formele electorale en klassieke politieke inspraakkanalen. Bij niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie wordt de vorm door de participant zelf bepaald. Het gaat om beïnvloeding van de

beleidsvoering via kanalen die individuen – al dan niet samen met anderen en in georganiseerd verband – zelf opzetten los van de formeel electorale of geïnstitutionaliseerde politieke inspraakkanalen.

In de SCV-survey worden heel wat verschillende vormen van politieke participatie bevraagd op basis waarvan bovenstaande tweedeling gemaakt kan worden.⁴ Geïnstitutionaliseerde politieke participatie omvat dan lidmaatschap van een politieke partij, het bijwonen van een politieke manifestatie, geld schenken of verzamelen voor politieke actie, kandideren op een verkiezingslijst en lidmaatschap van een lokaal advies-, inspraak- of overlegorgaan. Niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie omvat het tekenen van een petitie, het boycotten of opzettelijk kopen van producten omwille van politieke redenen, deelname aan demonstraties, zijn mening uiten bij een politicus of ambtenaar of in de media, deelname aan een politiek forum of discussiegroep op internet, informatie verzamelen over de plannen of beslissingen van de overheid en lidmaatschap van een buurt- of actiecomité of bewonersgroep. Er wordt gevraagd aan welke van bovenstaande activiteiten de respondent in het jaar voorafgaand aan de bevraging heeft deelgenomen.

Bijna 2 op de 10 Vlamingen van 18 jaar en ouder participeert op een geïnstitutionaliseerde manier aan politiek (tabel 5). Er is bij deze vorm van politieke participatie geen bivariaat significant verschil tussen de leeftijdsgroepen. Dat verschil is wel significant in een multivariaat model waarin rekening gehouden wordt met de andere achtergrondvariabelen: ouderen participeren dan wel vaker dan jongeren op een geïnstitutionaliseerde manier. Dubbel zo veel volwassen Vlamingen participeren aan politiek op een niet-geïnstitutionaliseerde manier. De participatie ligt het hoogst bij de groep van 25 tot 34 jaar waarna de deelname geleidelijk daalt met de leeftijd. Bij de personen vanaf 55 jaar ligt de deelname een pak lager dan bij de andere groepen. Dit bivariate verschil naar leeftijd blijft overeind als ook rekening wordt gehouden met andere achtergrondvariabelen: ouderen participeren minder vaak dan jongeren op een niet-geïnstitutionaliseerde manier aan politiek.

Tabel 5 Politieke participatie, naar leeftijd (in %)

Leeftijd	% geïnstitutionaliseerde politieke participatie	% niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie
18-24 jaar	12,9	42,1
25-34 jaar	16,4	48,6
35-44 jaar	17,8	45,1
45-54 jaar	20,5	42,3
55-plus	16,3	29,5
18-55-plus	17,0	38,8
	$X^2 = 8,5; df = 4$ ns	$X^2 = 69,1; df = 4$ $p < 0,001$

ns: niet significant; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; N = 2.809

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2010.

Bij de 55-plussers ligt het aandeel personen dat op een geïnstitutionaliseerde manier politiek participeert op 16%, bij de niet-geïnstitutionaliseerde participatie gaat het om 30% (tabel 6). Bij beide vormen van participatie is er binnen de groep 55-plussers sprake van een significant bivariaat effect van leeftijd, geslacht, opleiding, huishoudinkomen en bewonerstitel. De participatie neemt af met de leeftijd, ligt hoger bij mannen dan bij vrouwen, neemt toe met het opleidingsniveau en met het huishoudinkomen en ligt hoger bij eigenaars dan bij huurders. Het al dan niet hebben van een functiebeperking en het huishoudtype hebben enkel bij de niet-geïnstitutionaliseerde vormen van participatie een significant effect.

⁴ Politieke participatie werd niet bevraagd in de SCV-survey van 2011. De in deze paragraaf besproken resultaten zijn dan ook gebaseerd op de gepoolde dataset van de SCV-survey 2009 en de SCV-survey 2010.

Tabel 6 Politieke participatie bij 55-plussers (in %), bivariate analyses

	% geïnstitutionaliseerde politieke participatie	% niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie
Totaal (N = 1.087)	16,3	29,5
Leeftijd	*	***
55-64 jaar	20,0	40,6
65-74 jaar	13,5	28,1
75-plus	14,2	16,0
Geslacht	*	**
Man	19,2	33,5
Vrouw	13,9	26,2
Opleidingsniveau	***	***
Laag	11,6	21,3
Midden	18,4	34,5
Hoog	29,7	51,1
Functiebeperking	ns	**
Ja	18,6	24,1
Nee	15,1	32,2
Huishoudtype	ns	***
Met partner	17,1	33,1
Alleenstaande	14,9	23,3
Andere	12,9	14,5
Equivalent huishoudinkomen	***	***
Laagste kwintiel	11,3	20,1
2 ^{de} kwintiel	15,0	25,6
3 ^{de} kwintiel	18,0	32,6
4 ^{de} kwintiel	19,1	39,0
Hoogste kwintiel	29,4	50,8
Bewonerstitel	*	*
Eigenaar	17,7	31,1
Huurder	10,5	23,3

ns: niet significant; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2010.

Multivariate analyse maakt duidelijk dat de verschillen inzake institutionele politieke participatie binnen de groep 55-plussers voornamelijk verklaard kunnen worden door verschillen in opleidingsniveau en bewonerstitel en het al dan niet hebben van een functiebeperking. Bij de niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie is er, als alle achtergrondvariabelen in rekening worden gebracht, enkel een uniek effect van opleiding en leeftijd.

Door Pauwels en Pickery (2007) werd geen onderscheid gemaakt tussen geïnstitutionaliseerde en niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie. Er werd wel nagegaan wie in het jaar voorafgaand aan de bevraging had deelgenomen aan minstens 1 uit een lijst van 8 mogelijke politieke acties. Die 8 acties zijn ook opgenomen in de bevragingen van 2009 en 2010 zodat op basis van de deelname aan deze 8 acties de vergelijking kan gemaakt worden tussen de situatie in 2006 en de situatie in de periode 2009-2010. Daaruit blijkt dat de politieke participatie bij de 55-plussers gedaald is van 34% naar 30%. Die daling is relatief gezien nog iets groter bij de totale volwassen bevolking.

4. Arbeidsparticipatie

De arbeidsparticipatie van kansengroepen is behoorlijk sterk gedocumenteerd en wordt op de voet gevolgd door de Enquête naar de Arbeidskrachten (EAK). Daaruit blijkt onder meer dat ouderen duidelijk minder participeren. De EAK-gegevens van 2011 geven aan dat 72% van de Vlamingen tussen 20 en 64 jaar aan het werk is. Bij de 55- tot 64-jarigen gaat het om 39%. Dat laatste aandeel is de voorbije jaren wel duidelijk toegenomen.

Ondanks de bestaande uitgebreide monitoring van de arbeidssituatie van kansengroepen vinden wij het toch zinvol om ook de SCV-resultaten over arbeidsdeelname op te nemen in deze webartikelenreeks. Het geeft ons de kans om dieper in te gaan op de factoren die de arbeidsdeelname van kansengroepen beïnvloeden. Bovendien kunnen we zo de link leggen met de andere vormen van participatie en nagaan in welke mate er sprake is van accumulatie van niet-participatie (zie uitleiding).

De resultaten op basis van de gepoolde SCV-surveys van 2009, 2010 en 2011 geven aan dat iets meer dan de helft van de volwassen Vlamingen op het moment van de bevraging betaald werk heeft (tabel 7).⁵ Zoals verwacht ligt dat aandeel niet even hoog in alle leeftijdsgroepen. Het aandeel personen met betaald werk schommelt bij de leeftijdsgroepen van 25 tot 54 jaar telkens rond de 85%. Bij de jongste groep gaat het maar om 34%, bij de 55-plussers om 16%. Het bivariate verschil naar leeftijd blijft overeind als rekening gehouden wordt met het effect van de andere achtergrondvariabelen. Dat heeft uiteraard in belangrijke mate te maken met de bestaande wettelijke pensioenleeftijd van 65 jaar.

Tabel 7 Arbeidsparticipatie, naar leeftijd (in %)

Leeftijd	% met betaald werk
18-24 jaar	33,6
25-34 jaar	85,2
35-44 jaar	87,8
45-54 jaar	83,2
55-plus	16,4
18-55-plus	52,9

$X^2 = 188,3$; $df = 4$; $p < 0,001$; $N = 4.256$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Binnen de groep 55-plussers bestaan uiteraard grote verschillen inzake arbeidsdeelname (tabel 8). Zo ligt de arbeidsdeelname bij de groep tussen 55 en 64 jaar op 39%. Gezien de wettelijke pensioenleeftijd is het logisch dat het aandeel personen met betaald werk na die leeftijd zeer sterk terugloopt. De arbeidsdeelname ligt ook duidelijk hoger bij de oudere mannen, bij de hoger opgeleide ouderen, bij de ouderen zonder een functiebeperking, bij de ouderen die samenwonen met een partner en bij de ouderen met een hoger huishoudinkomen. Vooral de grote verschillen naar opleiding en huishoudinkomen vallen hierbij op.

⁵ De bevraging van arbeidsdeelname in de SCV-survey verschilt van de bevraging in de EAK-enquête. In de SCV-survey wordt gevraagd of de respondent op het moment van de bevraging betaald werk heeft. In de EAK-enquête gaat het om de personen die tijdens de referentieweek van de bevraging minstens 1 uur betaalde arbeid hebben verricht.

Tabel 8 Arbeidsparticipatie bij 55-plussers (in %), bivariate analyses

	% met betaald werk
Totaal (N = 1.699)	16,4
Leeftijd	***
55-64 jaar	39,4
65-74 jaar	2,7
75-plus	0,6
Geslacht	***
Man	20,7
Vrouw	12,6
Opleidingsniveau	***
Laag	10,4
Midden	18,0
Hoog	33,3
Functiebeperking	***
Ja	8,5
Nee	20,1
Huishoudtype	**
Met partner	18,5
Alleenstaande	11,3
Andere	12,0
Equivalent huishoudinkomen	***
Laagste kwintiel	4,9
2 ^{de} kwintiel	7,4
3 ^{de} kwintiel	16,2
4 ^{de} kwintiel	26,7
Hoogste kwintiel	49,0
Bewonerstitel	ns
Eigenaar	16,9
Huurder	14,2

ns: niet significant; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Maar verschillende van de achtergrondvariabelen uit bovenstaande tabel hangen samen. Via een multivariate analyse kan het unieke effect van elk van deze variabelen op de arbeidsdeelname worden nagegaan. Daaruit blijkt dat enkel leeftijd, geslacht, functiebeperking en huishoudinkomen een uniek effect hebben op de arbeidsdeelname van ouderen.

De arbeidsparticipatie van de 55- tot 64-plussers is tussen 2005 en de periode 2009-2011 toegenomen van 26% tot 39%. Deze evolutie wijkt af van de evolutie in de totale bevolking. Bij de totale volwassen bevolking is er in dezelfde periode volgens de SCV-survey sprake van een stagnatie van de arbeidsdeelname. Deze trends (sterke stijging bij de ouderen, stagnatie bij de totale bevolking) worden bevestigd door de resultaten van de EAK-enquête.

5. Cultuurparticipatie

De Vlaamse Regering wil dat Vlaanderen in 2020 qua levenskwaliteit aan de top staat van de EU. Het regeerakkoord stelt onomwonden dat de verhoging van de cultuurparticipatie daarbij een belangrijke randvoorwaarde is (Vlaamse Regering, 2009). Er dient dus extra aandacht besteed te worden aan de structurele achterstand van bepaalde doelgroepen inzake cultuurparticipatie.

Om cultuurparticipatie in beeld te brengen, wordt in de SCV-survey gepeild of de respondenten het voorbije jaar minstens 1 keer aan een culturele activiteit hebben deelgenomen. Het gaat meer bepaald om het bijwonen van een klassiek concert, een opera, een rock- of popconcert, een jazz- of bluesconcert, een folkloristisch of traditioneel concert, een dans of balletvoorstelling of om een bezoek aan een toneelvoorstelling, een museum, een bibliotheek of een bioscoop.

Iets meer dan 3 op de 4 Vlamingen van 18 jaar en ouder nam tijdens het jaar vóór de bevraging aan minstens één van deze culturele activiteiten deel (tabel 9). Dat aandeel ligt het hoogst bij de jongere leeftijdsgroepen en neemt af naarmate de leeftijd stijgt. Bij de 55-plussers ligt het aandeel dat participeert aan cultuur op 61%. Het bivariate verschil naar leeftijd blijft overeind als ook het effect van de andere achtergrondvariabelen in rekening wordt gebracht.

Tabel 9 Cultuurparticipatie, naar leeftijd (in %)

Leeftijd	% dat participeert aan cultuur
18-24 jaar	95,8
25-34 jaar	92,5
35-44 jaar	89,7
45-54 jaar	83,3
55-plus	60,7
18-55-plus	78,0

$\chi^2 = 520,0$; $df = 4$; $p < 0,001$; $N = 4.256$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Verdere analyse maakt duidelijk dat ook binnen de 55-plussers bepaalde groepen beduidend meer aan cultuur participeren dan andere groepen (tabel 10). De cultuurparticipatie ligt significant hoger bij jongere ouderen, bij hoog opgeleide ouderen, bij ouderen zonder functiebeperkingen en bij ouderen die samenwonen. Ook ouderen met een hoger inkomen en met een eigen woning participeren significant meer aan cultuur.

Indien we rekening houden met de onderlinge samenhang van bovenstaande achtergrondvariabelen dan vallen enkele effecten weg. Dan blijkt dat vooral de leeftijd, het opleidingsniveau, het inkomen en in mindere mate ook het huishoudtype de verschillen in participatie bij de 55-plussers verklaren. Enkel deze achtergrondvariabelen hebben in het multivariate model een uniek significant effect op de cultuurparticipatie van 55-plussers.

Tussen 2006 en de periode 2009-2011 is de cultuurparticipatie van 55-plussers gedaald van 67% tot 61%. Bij de totale bevolking is er in dezelfde periode sprake van een gelijkaardige evolutie.

Tabel 10 Cultuurparticipatie bij 55-plussers (in %), bivariate analyses

	% dat participeert aan cultuur
Totaal (N= 1.464)	60,7
Leeftijd	***
55-64 jaar	74,8
65-74 jaar	63,0
75-plus	40,4
Geslacht	ns
Man	62,9
Vrouw	58,9
Opleidingsniveau	***
Laag	48,9
Midden	68,0
Hoog	89,8
Functiebeperking	***
Ja	53,2
Nee	64,3
Huishoudtype	***
Met partner	66,0
Alleenstaande	50,0
Andere	41,0
Equivalent huishoudinkomen	***
Laagste kwintiel	49,8
2 ^{de} kwintiel	50,2
3 ^{de} kwintiel	64,2
4 ^{de} kwintiel	77,6
Hoogste kwintiel	90,3
Bewonerstitel	***
Eigenaar	63,4
Huurder	49,4

ns: niet significant; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

6. Sportdeelname

Het belang van sportdeelname voor ouderen ligt voor de hand. Sporten heeft ontegensprekelijk een positieve invloed op de gezondheid. Bovendien gebeurt sporten vaak in groepsverband wat zorgt voor sociale contacten en verbondenheid.

In de SCV-survey wordt op basis van een ja/nee-vraag nagegaan of de respondent al dan niet aan sport doet. Sporten wordt daarbij ruim opgevat en omvat ook activiteiten als wandelen of fietsen. Net iets meer dan de helft van alle respondenten geeft aan te sporten (tabel 11). Het is weinig verwonderlijk dat sporten sterk samenhangt met de leeftijd. Bij de jongste leeftijdsgroep sport goed 2 op de 3 personen. In de leeftijdsgroepen tot 55 jaar neemt de sportdeelname geleidelijk af. Personen ouder dan 55 jaar sporten opvallend minder. Bij de 55-plussers ligt het aandeel sporters op 41%. Ook als rekening wordt gehouden met het effect van andere achtergrondvariabelen blijft dit verschil naar leeftijd overeind.

Tabel 11 Sportdeelname, naar leeftijd (in %)

Leeftijd	% dat aan sport doet
18-24 jaar	66,9
25-34 jaar	59,3
35-44 jaar	55,1
45-54 jaar	54,8
55-plus	40,6
18-55-plus	51,0

$X^2 = 142,1$; $df = 4$; $p < 0,001$; $N = 4.256$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Ook binnen de groep van de 55-plussers varieert de sportdeelname (tabel 12). De participatie ligt significant hoger bij jongere ouderen, bij oudere mannen, bij ouderen die geen last hebben van een functiebeperking en bij ouderen die samenwonen met een partner. De sportdeelname ligt ook duidelijk hoger bij ouderen met een hoger opleidings- en inkomensniveau. En ouderen die eigenaar zijn van het huis waarin ze wonen, sporten beduidend vaker dan huurders.

Tabel 12 Sportdeelname bij 55-plussers (in %), bivariate analyses

	% dat aan sport doet
Totaal (N = 1.699)	40,6
Leeftijd	***
55-64 jaar	52,3
65-74 jaar	43,7
75-plus	22,4
Geslacht	**
Man	45,0
Vrouw	36,8
Opleidingsniveau	***
Laag	32,9
Midden	45,8
Hoog	58,7
Functiebeperking	***
Ja	27,6
Nee	46,8
Huishoudtype	***
Met partner	45,1
Alleenstaande	32,4
Andere	18,1
Equivalent huishoudinkomen	***
Laagste kwintiel	29,5
2 ^{de} kwintiel	36,0
3 ^{de} kwintiel	45,9
4 ^{de} kwintiel	49,5
Hoogste kwintiel	62,1
Bewonerstitel	***
Eigenaar	43,3
Huurder	28,6

ns: niet significant; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Een aantal van deze achtergrondvariabelen hangt samen. Uit een multivariate analyse blijkt dat leeftijd, opleiding, functiebeperking, huishoudtype en bewonerstitel elk afzonderlijk een uniek effect hebben op sportdeelname bij ouderen. Het effect van geslacht en huishoudinkomen valt weg onder controle van de andere kenmerken. Dat betekent dat het verschil in sportdeelname naar geslacht en huishoudinkomen grotendeels veroorzaakt wordt door de andere achtergrondkenmerken.

De sportparticipatie van 55-plussers is tussen 2006 en de periode 2009-2011 gedaald van 49% tot 41%. Deze daling komt overeen met de evolutie in de andere leeftijdsgroepen.

7. Internetgebruik

Het Vlaamse regeerakkoord vindt het “elementair” dat elke Vlaming kan participeren aan de vooruitstrevende informatiemaatschappij (Vlaamse Regering, 2009). Het is de ambitie om ervoor te zorgen dat ook kwetsbare doelgroepen voldoende mediatoegang hebben en voldoende medialetterd zijn. In deze webartikelenreeks wordt het concept van medialetterdheid beperkt tot het internetgebruik. Iemand wordt hier beschouwd als een internetgebruiker als hij of zij gedurende de laatste 3 maanden vóór de bevraging het internet heeft gebruikt, thuis, op het werk, op school of elders.

Iets meer dan 7 op de 10 volwassen Vlamingen geeft aan tijdens de 3 maanden vóór de bevraging het internet te hebben gebruikt (tabel 13). Het gebruik neemt sterk af met de leeftijd. Zo gebruiken bijna alle 18- tot 24-jarigen het internet, bij de 55-plussers is dit slechts 42%. Het sterke bivariate verschil naar leeftijd blijft overeind als ook het effect van de andere achtergrondvariabelen in rekening wordt gebracht.

Tabel 13 Internetgebruik, naar leeftijd (in %)

Leeftijd	% dat laatste 3 maanden internet gebruikt heeft
18-24 jaar	97,0
25-34 jaar	95,5
35-44 jaar	91,2
45-54 jaar	84,7
55-plus	41,6
18-55-plus	71,4

$X^2 = 126,2$; $df = 4$; $p < 0,001$; $N = 4.256$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

De jongere ouderen, de oudere mannen, de hogeropgeleide ouderen, de ouderen zonder functiebeperking, de ouderen met een hoger inkomen, de samenwonende ouderen en de ouderen die eigenaar zijn van het huis waarin ze wonen, gebruiken significant vaker het internet dan de andere groepen (tabel 14). In het multivariate model verdwijnt enkel het effect van eigenaarschap.

Tabel 14 Internetgebruik bij 55-plussers (in %), bivariate analyses

	% dat laatste 3 maanden internet gebruikt heeft
Totaal (N = 1.464)	41,6
Leeftijd	***
55-64 jaar	66,1
65-74 jaar	37,8
75-plus	13,9
Geslacht	***
Man	51,7
Vrouw	32,9
Opleidingsniveau	***
Laag	24,7
Midden	52,9
Hoog	81,8
Functiebeperking	***
Ja	29,6
Nee	47,3
Huishoudtype	***
Met partner	48,6
Alleenstaande	25,0
Andere	27,7
Equivalent huishoudinkomen	***
Laagste kwintiel	20,0
2 ^{de} kwintiel	31,9
3 ^{de} kwintiel	43,6
4 ^{de} kwintiel	65,2
Hoogste kwintiel	85,4
Bewonerstitel	***
Eigenaar	43,7
Huurder	32,1

ns: niet significant; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset, 2009-2011.

Het internetgebruik van de 55-plussers is tussen 2006 en de periode 2009-2011 bijna verdubbeld van 23% tot 42%. Die stijging is relatief gezien nog groter dan de al behoorlijk sterke stijging in dezelfde periode bij de totale volwassen bevolking.

Uitleiding

Uit de gepresenteerde cijfers blijkt als eerste dat 55-plussers op nagenoeg alle onderzochte levensdomeinen minder participeren dan de andere leeftijdsgroepen (enkel bij de geïnstitutionaliseerde politieke participatie scoren de 18- tot 24-jarigen nog iets lager). De sociale contacten vormen hierop een uitzondering. De 55-plussers halen namelijk van alle leeftijdsgroepen de hoogste score op het vlak van contacten met burens en familie.

Het effect van leeftijd op de verschillende vormen van participatie blijft overeind als ook andere achtergrondvariabelen zoals geslacht, opleiding, functiebeperking, huishoudinkomen, huishoudtype en bewonerstitel in rekening worden gebracht. Dat betekent dat als al deze factoren constant worden gehouden, ouderen toch nog steeds minder participeren dan de andere leeftijdsgroepen.

Maar ook binnen de groep van de 55-plussers blijken grote participatieverschillen te bestaan. Welke achtergrondvariabelen voor significante verschillen zorgen varieert van domein tot domein. Bovendien vallen significante bivariate effecten soms weg als in een multivariaat model de samenhang tussen de verschillende achtergrondvariabelen in rekening wordt gebracht. Maar als er sprake is van een significant effect van een bepaalde achtergrondvariabele, dan loopt dat over de verschillende levensdomeinen heen nagenoeg steeds in dezelfde richting:

- leeftijd heeft steeds een negatief effect op de participatie: hoe ouder de oudere, hoe minder hij of zij participeert;
- oudere mannen participeren meer dan oudere vrouwen (enkel bij de contacten met familie scoren vrouwen beter dan mannen);
- naarmate ouderen hoger opgeleid zijn, ligt hun participatie hoger;
- het hebben van een functiebeperking heeft een negatief effect op de mate van participatie;
- ouderen die samenwonen met een partner, participeren meer dan zij die alleen wonen;
- ouderen met een hoger huishoudinkomen participeren meer dan ouderen met een lager inkomen;
- ouderen die eigenaar zijn van het huis waarin ze wonen, participeren meer dan huurders.

Het effect van deze achtergrondvariabelen speelt in heel wat gevallen ook bij de andere leeftijdsgroepen. Toch blijkt bij een aantal participatievormen het effect van bepaalde achtergrondvariabelen vooral op te treden bij de 55-plussers. Opvallend daarbij is het effect van bewonerstitel. Meer dan bij de andere leeftijdsgroepen heeft eigenaarschap een positief effect op bepaalde participatievormen.⁶ Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat de bewonerstitel bij ouderen meer nog dan bij de andere leeftijdsgroepen een belangrijke aanduiding vormt van iemands sociaaleconomische situatie. Aangezien bij de groep 55-plussers een behoorlijk aandeel huiseigenaars de woning al heeft afbetaald, betekent het eigenaarschap bij deze leeftijdsgroep meer dan bij de andere leeftijdsgroepen een behoorlijk verschil in de maandelijkse woonuitgaven en dus in het resterende beschikbare huishoudinkomen.

Tot slot wordt hier net als in de uitleiding van het SVR-rapport van 2007 nog kort ingegaan op de cumulatie van niet-participatie over verschillende domeinen heen: verenigingsleven, politiek, arbeid, cultuur, sport en internet. In de periode 2009-2011 blijkt 8% van de volwassen Vlamingen aan geen enkel van deze domeinen te participeren. Dat aandeel ligt op hetzelfde niveau als de situatie gerapporteerd in het SVR-rapport van 2007. Deze groep loopt het grootste risico op maatschappelijke isolatie.

De cumulatie van niet-participatie ligt in de periode 2009-2011 bij de 55-plussers (16%) dubbel zo hoog als bij de totale volwassen bevolking. Vooral de oudste leeftijdsgroepen participeren aan geen enkel van de domeinen. Bij de 55- tot 64-jarigen gaat het om 5% van de respondenten, bij de 65- tot 74-jarigen om 14% en bij de 75-plussers om 32%. Multivariate analyse geeft aan dat bij alle leeftijdsgroepen de cumulatie van niet-participatie

⁶ Deze conclusie is gebaseerd op een extra analyse met interactie-effecten waarin de interacties van leeftijd met elk van de andere achtergrondvariabelen werden opgenomen. Zo werd nagegaan of het effect van een bepaalde achtergrondvariabele een verschillend verloop kent naargelang de leeftijdscategorie. Bij de analyses besproken in de rest van het webartikel werden geen interactie-effecten toegevoegd.

vooral samenhangt met de opleiding (lager opgeleiden cumuleren vaker niet-participatie dan hoger opgeleiden). De specifieke samenstelling van de groep 55-plussers op het vlak van opleidingsniveau draagt zo bij tot een hogere kans op cumulatie van niet-participatie van ouderen. Maar daarnaast is er ook sprake van een uniek effect van leeftijd: ook als we alle andere factoren constant houden, ligt de kans op cumulatie van niet-participatie bij ouderen nog steeds hoger dan bij de andere leeftijdsgroepen.

Literatuurlijst

Bral, L., Carton, A., Noppe, J., Pauwels, G., Pickery, J. & Verlet, D. (2011). Sociale, maatschappelijke en politieke participatie in Vlaanderen en Europa. In: Noppe, J., Vanderleyden, L. & Callens, M. (red.). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2011*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Cantillon, B., Lefebure, S. & Van den Bosch, K (2009). De materiële levensomstandigheden van ouderen in Vlaanderen: lessen uit Europa. In: Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, S. (red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa: tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven: Acco.

Pauwels, G. & Pickery, J. (2007). *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, <http://www4.vlaanderen.be/sites/svr/publicaties/Publicaties/svr-studies/2008-02-participatie-kansengroepen-web.pdf>.

Vandeurzen, J. (2009). *Beleidsnota 2009–2014*. Brussel: Vlaamse overheid.

Vandeurzen, J. (2010). *Vlaams Ouderenbeleidsplan 2010–2014*. Brussel: Vlaamse overheid.
Vlaamse Regering (2009). *Een daadkrachtig Vlaanderen in beslissende tijden. Voor een vernieuwende, duurzame, en warme samenleving*. Brussel: Vlaamse overheid.